„Csak menj tovább, folytasd, menj még mélyebbre”

RUTH ELLEN GRUBERREL

Kovács Éva és Pataricza Dóra beszélget

Ruth Ellen Gruber
https://ruthellengruber.com

Pataricza Dóra (P. D.): Mesélnél arról, hogy milyen hatások – a család, a közösség, az iskola – formálták gyerekként a gondolkodásodat, érdeklődésedet és alkotói utadat Philadelphiában?

Ruth Ellen Gruber (R. E. G.): A szüleim csodálatos emberek voltak. Apukám egyetemi tanár volt,[1] anyám pedig képzőművész.[2] Intellektuális művészcsaládban nőttem fel. Először a külvárosban laktunk, ami önmagában nem volt túl inspiráló közeg. Anyámnak azonban volt egy

1 https://en.wikipedia.org/wiki/Jacob_W._Gruber (letöltés ideje: 2025. március 5.).
2 https://shirleymoskowitz.wordpress.com/ (letöltés ideje: 2025. március 5.).

Ruth Ellen Gruber – Kovács Éva – Pataricza Dóra: „Csak menj tovább, folytasd, menj még mélyebbre”. Ruth Ellen Gruberrel Kovács Éva és Pataricza Dóra beszélget. *Targum*, 7, 2025. 258–277.
https://doi.org/10.56664/targum.2025.7.12

művészekből álló baráti köre, apámnak pedig az egyetemen kollégái és barátai, közülük sokan nagy hatással voltak a családunkra.

A legfontosabb élmény mégis az volt, amikor kilencéves koromban apám kutatói szabadságot kapott, és hét hónapot Európában töltöttünk. Egy könyvön dolgozott Angliában, így az egész család átköltözött Londonba. Egy munkásnegyedben éltünk, és a két öcsém közül a nagyobbikkal együtt be is írattak egy helyi általános iskolába egy fél évre. Akkoriban, az ötvenes évek végén nagyon ritka volt, hogy amerikai családok Európába járjanak. A tanév vége után még utazgattunk, jártunk Franciaországban is, ahol a legemlékezetesebb élményem a lascaux-i barlang meglátogatása volt, akkoriban még be lehetett menni. Apám régész és antropológus volt, ismert néhány ott dolgozó kutatót, így nekünk is megmutatták belülről a barlangokat.

Amerikai zsidóként akkoriban természetes volt, hogy az ember lehet egyszerre amerikai és zsidó. Londonban voltak zsidó és nem zsidó barátaink. Egy dolog viszont nagyon mélyen megmaradt bennem: apám Németországban nem akart megállni. Amikor Brüsszelből Dániába utaztunk, Németországon keresztül megállás nélkül vezetett át. Hajnali négykor értünk a dán határhoz, éppen felkelt a nap. Apám akkor félreállt, kiszállt az autóból, és egy nagyot nyújtózott. Egyszerűen nem akarta, hogy Németországban akár csak egy pillanatra is megálljunk.

Kétszer is jártam Európában a tinédzseréveim alatt. Először tizenkét-tizenhárom éves koromban töltöttünk itt egy nyarat, majd tizenhat évesen ismét. Ami a mostani munkámat illeti, a legnagyobb hatással a második, csehszlovákiai utazás volt rám. Apám egy hallgatói csoportot vezetett egy régészeti ásatáson Prága mellett, Bylany faluban, egy vaskori lelőhelyen, ahol, ha jól tudom, máig folynak ásatások. Anyám, a fiatalabbik öcsém és én Prágában voltunk, a másik öcsém viszont apámmal együtt az ásatáson dolgozott. Itt kerültem először kapcsolatba Kelet-Európával, és itt ismertem meg például a Winnetou-filmeket vagy Karl Mayt, akiről akkoriban nagyon kevés amerikai tudott.

Később, egyetemistaként szinte egész Európát végigjártam hátizsákkal az egyik szobatársammal. Sok helyre eljutottunk, Csehszlovákiába is. Így ismét volt egy sajátos „bejárásom" Közép- és Kelet-Európába, pedig ez a korosztályomban nem sokaknak adatott meg. Ez felnőttként nagyon is meghatározta az utamat.

Kovács Éva (K. É.): Említetted azt az emléket, amikor átkeltetek a német–dán határon. Van esetleg más élményed, ami tinédzserként valamilyen módon befolyásolta vagy árnyalta a közép-európai zsidó örökségről való gondolkodásodat?

R. E. G.: Nem igazán. Legalábbis fiatalkoromban sokáig egyszerűen nem tudtam szétválasztani az amerikai identitásomat a zsidóságtól. Ez akkor még természetes „luxus" volt számunkra, mostanra azonban bizonyos emberek számára ez kezd megváltozni. Az utazásainkon soha nem kapcsolódtam kifejezetten zsidó dolgokhoz. Apám szolgált a második világháborúban (Iránban állomásozott), nekem azonban nem volt semmi különösebb élményem, ami a közép-európai zsidóság felé vitt volna. Az a nyár Prágában inkább a szüleimnek jelentett többet, mint nekünk, gyerekeknek. Anyám például ott készített egy nagyon szép rajzot, egy metszetet a prágai régi zsidó temetőről.[3]

Néhány évvel később Rómában tanultam az egyetem utolsó évének első felében, de nem emlékszem, hogy bármilyen kapcsolatba kerültem volna ott a zsidó közösséggel. Azt hiszem, hogy a közép- és kelet-európai zsidó világgal akkor kezdődött a valódi kapcsolatom, amikor 1978 végén Belgrádba költöztem. Akkoriban az egyik legnagyobb amerikai hírügynökség, a United Press International (UPI) tudósítójaként dolgoztam. Az igazi fordulópont az volt, hogy 1978 decemberében részt vettem a román főrabbi, Moses Rosen (1912–1994) híres „Hanukiadáján", amikor hanuka idején végigjárta az ország zsidó közösségeit. Az öcsémmel, Sammel[4] együtt (aki éppen akkor végzett az egyetemen) én is csatlakoztam hozzá. Borzasztó hideg volt. Rajtunk kívül volt még néhány újságíró Izraelből is. Mi hat napig tartottunk vele, és ezalatt tizenkilenc zsidó közösséget látogattunk meg. Ez volt az, ami igazán felkeltette az érdeklődésemet. Felkerestük Rădăuți (Radóc) városát is, ahonnan a nagyszüleink származtak, és megtaláltuk a dédnagyanyánk sírját a zsidó temetőben.

UPI-tudósítóként Belgrádban, majd Bécsben és később Varsóban is alapvetően „mainstream" újságíróként dolgoztam, és közben rendszeresen írtam zsidó témákról, de mindig úgy, hogy az beilleszkedett a fő történetbe. Amikor Bulgáriába mentem, például interjút készítettem a zsidó közösség vezetőjével. Magyarországon, emlékszem, egyszer

3 https://forward.com/schmooze/137422/remembering-my-mother-artist-shirley-moskowitz/ (letöltés ideje: 2025. március 5.).
4 https://samuelgruber.com/ (letöltés ideje: 2025. március 5.).

elmentem a Rabbiképzőbe szombatfogadásra. Scheiber Sándor[5] még élt akkor, így találkoztam vele is. Nagyon élénken él bennem, ami akkor történt: a budapesti UPI-nak volt egy helyi munkatársa, akinél laktam. Amikor hazamentem hozzá a szombat után, azt mondta: „A londoni iroda[6] próbált elérni téged." Mire én: „Hát nem mondtad nekik, hogy a zsinagógában vagyok?" Ő pedig csak nézett rám: „Úgy érted, azt kellett volna mondanom nekik, hogy *zsinagógában* vagy?" Mintha ez valami megdöbbentő vagy botrányos dolog lett volna.

Az egyik legelső kiállítás a budapesti zsidó életről 1983-ban volt a Néprajzi Múzeumban, Féner Tamás fotós rendezte.[7] Ott találkoztam Tamással, írtam is a kiállításról, és barátok lettünk. Ugyanabban az évben elmentem a Dohány utcai zsinagógába jom kippurkor. Akkoriban a zsinagóga romos állapotban volt, a tető le volt szakadva és lógott, de zsúfolásig tele volt, szinte mint egy piac. Mindenki beszélgetett, senki sem figyelt igazán arra, ami vallási szempontból történt. Budapesten sok barátom és ismerősöm volt. Akkor ismerkedtem meg Haraszti Miklóssal is, aki azóta is közeli barátom. Akkoriban ő számomra egy ellenzéki forrás volt. És volt köztünk egyfajta „zsidó" kapcsolódás is, bár erről sosem beszéltünk.

Így hát az nyitotta meg végül számomra az utat a zsidó témák felé, hogy a UPI közép-európai tudósítója lettem. De komolyabban csak egy évtizeddel később kezdtem ezzel foglalkozni.

K. É.: Említetted Bécset is. Milyen benyomásaid voltak akkoriban Bécsről?

R. E. G.: Ami igazán közelebb vitt a zsidó élethez, az Varsó volt, Belgrád után oda helyeztek át. Varsóban kerültem először valóban közel a zsidó világhoz. Ez a Szolidaritás idején volt. Néhány hónapig ingáztam Belgrád és Varsó között, mert ott kezdtek történni a dolgok. A sztrájkok Lengyelországban 1980 augusztusában törtek ki, amikor én még Belgrádban

5 https://mazsihisz.hu/kozossegeink/nagy-elodeink/nagy-elodeink-dr-scheiber-sandor-1913-1985 (letöltés ideje: 2025. március 5.).

6 A UPI európai központja.

7 https://www.upi.com/Archives/1983/08/12/Photo-exhibit-shows-Jewish-life-that-most-Hungarians-never-see/5715429508800/?fbclid=IwY2xjawLsITlleHRuA2FlbQIxMQBicmlkETA0ejh3alNFVXZzZXRoVFJSAR7WTGNtDkejp9B4qrobIzXAz5Sht5mWxiBJj_EET617E3PyXD6qmCKauguPSg_aem_Xb472VQ9sTm5pxryJuFr_A; https://fotomuzeum.hu/media/tanulmanyok/1409234042_%E2%80%A6es_beszeld_el_fiadnak...pdf (letöltés ideje: 2025. március 5.).

voltam. 1980 szeptemberében voltam Varsóban, jom kippur előestéjén, és kerestem egy helyet, ahová elmehetnék. Varsóban akkoriban nem volt működő zsinagóga; a Nożyk-zsinagóga nagyon rossz állapotban volt, nem használták. De valahol a közelben, azt hiszem, a „Fehér Házban" találtam egy termet, ahol úgy huszonöten-harmincan gyűltek össze, többnyire idős emberek. Rabbi nélkül, mert Varsóban akkor nem volt rabbi.

Volt ott három-négy korombeli fiatal, és néhány kisgyerek. Emlékszem, hogy a gyerekek rohangáltak és zajongtak, az idősebbek pedig próbálták csitítani őket. „Miért kell őket csitítani? – gondoltam –. Ők a jövő. Hadd szaladgáljanak." Aztán az imák után – mert ez nem volt szabályos istentisztelet, csak emberek imádkoztak a maguk módján – odajött hozzám három fiatal, és megkérdezték: „Hát te ki vagy?" Mire azt feleltem: „Amerikai újságíró vagyok. A Szolidaritásról tudósítok. De ma jom kippur van, és kerestem egy helyet, egy zsinagógát, egy közösséget. Itt vagyok. Ez természetes." Ők meg: „Nem, nem, te igazi zsidó vagy. Meg kell mondanod nekünk, mit kell csinálnunk." Én meg visszakérdeztem: „Hogy értitek azt, hogy igazi zsidó? Nem beszélek héberül. Nem járok rendszeresen imádkozni. Nem tartom a kóserságot." Erre ők: „Nem, nem. Te egész életedben tudtad, hogy zsidó vagy. Mi most tanuljuk. Mondd el, mit tegyünk. Gyere el hozzánk." Így aztán velük mentem. Emlékszem, az egyik nő azt mondta: „Ó, nem tudom, bírni fogom-e a böjtöt. Most próbálom először. Nem tudom, menni fog-e tea nélkül." Mire én: „Akkor igyál teát. Amit tudsz, tedd meg. De ha kell, igyál teát, az is rendben van." Így lettünk közeli barátok, és azok is maradtunk. Ők voltak Monika és Staszek (Stanisław) Krajewski,[8] valamint egy Rysza Zachariasz nevű nő, aki később Izraelbe költözött. Ők vittek be engem az úgynevezett Varsói Repülő Egyetem zsidó körébe. Ott sok emberrel találkoztam, akik épp próbálták megtanulni mindazt, ami zsidó, nemcsak történelmet és kultúrát, hanem a megfoghatatlan dolgokat is. Így kerültem bele. Akkor ismerkedtem meg többek közt Kostek Geberttel, Jan Jagielskivel és Lena Bergmannal is. Mindannyian próbálták újratanulni, mit jelent zsidónak lenni. Monika első könyve is akkoriban jelent meg, a *Czas kamieni (Kövek ideje)* az Interpressnél:[9] ez volt az első fotóprojekt Lengyelországban,

8 https://polin.pl/en/news/2013/07/04/lifetime-achievement-award-monika-and-stanislaw-krajewski (letöltés ideje: 2025. március 5.).

9 https://culture.pl/en/work/time-of-stones-monika-krajewska (letöltés ideje: 2025. március 5.).

amely a zsidó közösség és kultúra megsemmisítésével foglalkozott. Még mindig megvannak a példányok, amiket akkor kaptam tőle.

Aztán 1983 januárjában kiutasítottak Lengyelországból. Letartóztattak, börtönbe kerültem.[10] Ezután Bécsbe mentem. Majdnem két évet voltam ott. Ha Bécsre gondolok, semmi zsidó vonatkozás nem jut eszembe. Csak az, hogy mennyire nyomasztó volt. Még mindig tele volt a régi politikai gárda tagjaival, hiszen Bécs felszabadítása valójában csak 1955-ben jött el, nem közvetlenül a háború végén. Én voltam a UPI bécsi tudósítói irodájának a vezetője, és állandóan koktélpartikra kellett járnom. Amikor osztrákokkal találkoztam, gyakran mondogatták: „Ó, Gruber a neve? Akkor maga biztos osztrák." Én: „Nem, nem vagyok osztrák." „De, de, biztosan az. Ez olyan gyakori név itt." Én: „Nem. Én zsidó vagyok." Erre ők: „Ó, észrevette, milyen szép napunk van ma? Milyen gyönyörű az idő!" Volt ebben valami feszengés. Gyakran utaztam Bécsből Magyarországra, és ott éltem át azokat a zsidósággal kapcsolatos élményeket, amelyeket már említettem.

A UPI-nál '84-ig dolgoztam. Utána, mivel persona non grata lettem, nem térhettem vissza Lengyelországba a politikai változásokig. Magyarországra is eljutottam, de nem olyan gyakran, és Jugoszláviába is. A nyolcvanas évek végétől tudósítottam a Jewish Telegraphic Agencynek (JTA), és ekkor kezdtem rendszeresen zsidó témákról is írni. Egy megbízásom során 1989 szeptemberében Magyarországra jöttem, és a testvérem, Sam, valamint a felesége, Judy is csatlakozott hozzám. Sam akkor lett a World Monuments Fund Jewish Heritage Council (ma Jewish Heritage Program) első igazgatója. Akkoriban még semmit nem tudtunk arról, mi maradt meg a zsidó örökségből ezekben az országokban. Az volt az általános elképzelés, hogy minden eltűnt. 1989 szeptemberében két dologról tudósítottam Magyarországon: az egyik a Joint (JDC, American Jewish Joint Distribution Committee) budapesti irodájának megnyitója volt, a másik pedig a szegedi zsinagóga újraavatása, miután egy leszármazott adakozott a felújításra.

Ezek után az események után Sammel és Judyval napokig utazgattunk, hogy zsinagógákat keressünk, mert Sam megpróbálta összeállítani a meglévő zsidó épített örökség jegyzékét helyi listák alapján, az éppen alakulóban lévő Jewish Heritage Council számára. Beszereztük Gazda

10 A hadiállapot idején koholt kémkedési váddal letartóztatták, hét órán át kihallgatták, majd kiutasították az országból.

Anikó könyvét.[11] Magyarul nem tudtunk, de a nevek ott voltak, és volt egy térkép is. Így aztán a szegedi ceremónia után három-négy napra autót béreltünk, és megpróbáltunk minél több zsinagógát felkeresni. Elkészítettük a leírásukat, és fotóztunk.

A szegedi Új Zsinagógában kezdtünk, és ekkor találkoztam először Baumhorn Lipót (1860–1932) munkásságával. Aztán végül Gyöngyösön kötöttünk ki, ahol az utolsó zsinagógáját építette. Olyan volt, mint a Tádzs Mahal, de épp üzletté alakították át. Ez volt az első igazi találkozásom a zsidó épített örökséggel, és minderről írtam is a Jewish Telegraphic Agencynek. Abban a hónapban bontakoztak ki a keleti blokk forradalmai, én pedig elkezdtem tudósítani a rendszerváltásokról. Sam közben készítette a leltárait, és azt mondta nekem: „Akárhová mész, ha látsz valami zsidó vonatkozású dolgot, fotózd le, készíts egy leírást róla, és küldd el nekem." Mert alig volt valami. A lengyel kerekasztal-megállapodás (1989. április) után visszatérhettem Lengyelországba. 1990 januárjában mentem vissza, megnéztem helyeket, és újra felvettem a kapcsolatot a barátaimmal, mert hét évig nem találkozhattunk. Aztán azon a tavaszon, májusban Sammel és Judyval együtt egy hetet töltöttünk a Piechotkákkal,[12] és kelet- és délkelet-lengyelországi zsinagógákat jártunk be. Ezek az 1989–1990-es utak voltak a döntő tereptapasztalataim, ekkor kezdtem igazán belemélyedni ebbe a témába.

Mivel a JTA-nak dolgoztam, a megbízásom a zsidó újjáéledésről szólt, és arról, mit jelentett a kommunizmus bukása a zsidó közösségek és az egyének számára. Ezzel egy időben szerződést kaptam a *Jewish Heritage Travel* című könyvem megírására, ami azt jelentette, hogy állandóan utaztam ezekben az országokban, és próbáltam ezeket a helyeket visszahelyezni a térképre. Minden, amit azóta csináltam, ebben az időszakban gyökerezik; minden ebből fejlődött ki.

A bátyám építészettörténész, igazi szakértő. Én író vagyok. Ha most visszanézek, akkoriban annyira kevesen foglalkoztak ezzel a területtel, hogy két év vagy még kevesebb idő után engem már szakértőnek tekintettek, előadásokat tartottam, emberekkel találkoztam – mert ez egy kibontakozó történet volt, amit még senki sem ismert. Az épített örökség szinte teljesen ismeretlen volt.

---

11 Gazda Anikó: *Magyarországi zsinagógák.* Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1989.

12 Maria és Kazimierz Piechotka, akik a lengyelországi fa- és kőzsinagógákat dokumentálták.

Akkoriban minden titok volt. Néhányunk úgy élte meg, a mi szerepünk az, hogy ezeket a titkokat feltárjuk, a titkokból nyilvános tudás váljon. Persze ma is sok titok van, titkos helyek, titkos nyelvek. De most inkább a félretájékoztatás lett tömeges, ezzel van tele az internet és a közösségi média. Például, hogy „ez és ez a zsidó temető, mondjuk Prágában, a legrégebbi a világon". Ilyen állításokat lehet olvasni, amelyek egyszerűen nem igazak. Ez is egyfajta titok: a dezinformáció, a hamis információ, ami hódít. Nagy szükség van a pontosságra, a pletykák, hazugságok, hamis történelem megcáfolására. Egyike voltam azoknak, akik 1999-ben segítettek létrehozni a Zsidó Kultúra Európai Napjait – és ennek egyik szerepe pontosan az, hogy mítoszokat oszlasson el, és nyitottá tegye a zsidó életet, történelmet és kultúrát.

De menjünk vissza egy kicsit korábbra: az első nemzetközi konferenciát a zsidó épített örökségről Európában, és arról, hogy mit kezdjünk az európai zsidó emlékművekkel, a bátyám szervezte New Yorkban, 1990 novemberében. Körülbelül kétszáz ember jött el, köztük lengyelek, csehszlovákok, akik a kommunizmus alatt titokban dolgoztak. Egyedül jártak ki terepre. Magyarországon is voltak, akik egyedül próbálták dokumentálni, mi maradt meg. És végre találkoztak. Amikor a *Jewish Heritage Travel* könyvemhez végeztem kutatást 1990–1991-ben, még nem volt internet. Papíron vittem üzeneteket egyik embertől a másikig, így próbáltam őket összekötni. Ezek voltak a titkok. Senki nem tudott róluk. És egy kicsit még ma is így van, mert vannak, akik egy-egy temetőben dolgoznak, és nincs kapcsolatuk másokkal, akik ugyanezt csinálják, és azt sem tudják, hogyan érhetnék el őket.

K. É.: Mi a módszered, hogyan találod meg ezeket a helyeket, hogyan kapcsolod össze az embereket, és hogyan gyűjtöd az információt?

R. E. G: A módszertan egyszerű volt. 1990–1991-ben még a telefonvonalak is rosszak voltak. Egyetlen lehetőség volt: odautazni. Honnan tudtam, hova menjek? Kapcsolatba léptem azokkal, akik az adott országokban tudták. Csehszlovákiában például két emberrel: Arno Paříkkal a Zsidó Múzeumból, és Jiří Fiedlerrel. Jiří a gyerekkönyvkiadónál volt szerkesztő. Egyike volt azoknak, akik fogták magukat, biciklire ültek mindenféle régi térképekkel, és megpróbálták felkutatni az örökségi helyszíneket, a zsinagógákat, zsidó temetőket és mindent. A nevüket talán a bátyámtól kaptam. Felkerestem őket, Jiří és Arno leültettek, és listákat adtak a helyekről, mert ők maguk is épp listákat állítottak össze – ezek a listák

ma is megvannak, a jegyzeteimmel és az övéikkel együtt, rengeteg régi dokumentációt őrzök.

Lengyelországban több minden történt. Már voltak kutatók, akik ezt a munkát végezték, mert a Szolidaritás után megnyílt a lengyel kiadói közeg. Így rengeteg anyag hozzáférhetővé vált. Már jó barátok voltunk Monika Krajewskával és Jan Jagielskivel. Jan Jagielski egy apró lakásban élt, tele fényképekkel és cédulákkal. Nyomtatott anyag is volt bőven, könyvek és egyebek. Voltak olyanok, akik nagyon aktívak voltak helyi szinten, mert még a szükségállapot idején is működött a Nissenbaum Alapítvány. És ott volt már a Zsidó Történeti Intézet is Varsóban. Ahogy említettem, Sam, Judy és én már 1990-ben jártunk több helyen Piechotkáékkal, és ők mindent tudtak. Amikor visszamentem Lengyelországba kutatásokat végezni a könyvemhez, felvettem velük és más barátokkal a kapcsolatot.

Magyarországon nagy segítségemre volt Wirth Péter, mert ő már készített dokumentációt a zsidó temetőkről.[13] Megvoltak Gazda Anikó könyvének jegyzetei is.

Ez volt a módszertan: találkozni az emberekkel, elolvasni, ami már elérhető, és felkeresni a helyeket. Így elmentem mindenhová, ahová csak tudtam. Ha pedig már ott voltam, akkor találkozhattam a zsidó közösség tagjaival, már ha volt ott közösség.

Az első romániai kutatóutamra 1991-ben például egy barátommal mentem egy Budapesten bérelt autóval. Rosen főrabbi kijelölt mellénk egy diákot, aki tudott angolul, magyarul és románul. Romániában sokkal fejlettebb volt a zsidó infrastruktúra, mert a politika más volt a kommunizmus alatt. Ezzel a diákkal jártuk be egész Romániát egy hónap alatt: el kellett mennem a helyszínekre, és meg kellett néznem őket. Filmet kellett vennem Romániában a fényképezőgépeimhez, de a film rossz minőségű volt, így a képek szörnyűek lettek. Most már főleg a mobiltelefonommal fényképezek. Akkoriban viszont két Nikonnal és egy másik géppel utaztam. Cipelni kellett mindet, meg a jegyzetfüzeteimet is; néhány ez utóbbiakból még ma is megvan.

Az egyik nagy változás azóta a technológia. Amikor elkezdtem a zsidó örökséggel foglalkozni, gyakorlatilag nem volt semmi. Telefonok voltak, autók voltak. Néhány könyv, főleg Lengyelországban. Aztán amint leom-

13 https://mandadb.hu/tetel/888133/Wirth_Peter_Itt_van_elrejtve_Tokajhegyaljai_zsido_temetok (letöltés ideje: 2025. március 5.).

lott a fal, Jiří Fiedler kiadta az összes anyagát,[14] Jan Jagielski is elkezdte publikálni a kutatásait.[15] De még így is el kellett menni a helyszínekre, hogy lásd őket. Ma az emberek azt hiszik, hogy ez nehéz munka, pedig nem az. Ha felmész az internetre, YouTube-videókat látsz ezekről a helyekről. A technológiai lehetőségek száma, amelyek csak a 2000-es évek közepétől léteznek, óriási. Még a mobiltelefonok sem terjedtek el széles körben a kilencvenes évek közepéig-végéig.

Közben írtam a zsidó életről, az újjáéledésről, az egyes emberekről, arról, mi történik a zsidó közösségekkel. De mindeközben terepen is kutattam az örökséget. Az első könyvemből lett egy második: *Upon the Doorposts of Thy House: Jewish Life in East-Central Europe, Yesterday and Today*. Aztán írtam más dolgokat is, és ebből született a harmadik könyvem, a *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*, amely sokat foglalkozott az épített örökséggel, de más dolgokkal is – például azzal, hogyan viszonyulnak a nem zsidók a zsidó örökséghez. Szóval az egyik dolog hozta a másikat. És közben más témában is írtam és kutattam. De ez lett az a terület, amivel a legismertebbé váltam, és amiben a legtöbbet dolgoztam. Előadásokat is tartottam, úgyhogy ez lett „az én ügyem”.

K. É.: Mesélnél arról, hogy érzelmileg hogyan hatott rád ez a nagyon intenzív munka Közép-Európában?

R. E. G.: Az elején nagyon felkavaró volt, mert olyan dolgokat fedeztem fel, amikről az emberek nem tudtak. Emlékszem, hogy akkoriban gyakran úgy éreztem: talán én vagyok az első zsidó ember, aki egy adott temetőt meglátogat a holokauszt óta. Lengyelországban például egy temetőben megláttam valakinek a sírját, aki 1939-ben halt meg, és azt mondtam magamban: „Te nem is tudtad, de szerencséd volt, hogy természetes halállal haltál meg, és nem néhány évvel később…” Át akartam ölelni ezeket a helyeket. Soha nem mondtam imát, mert nem vagyok vallásos. De az az érzés volt bennem, hogy – ahogy mondtam – visszateszem őket a térképre. Ezek az emberek valaha éltek, de már senki nem emlékezett rájuk. Úgy éreztem, hogy ezzel segítek az emlékezetmunkában. Az elején nagyon erős érzelmi élmény volt. Most már kevésbé az,

14 https://www.jewishmuseum.cz/en/collection-research/science-and-research/jiri-fiedler---archivist-on-a-bicycle/ (letöltés ideje: 2025. március 5.).

15 https://www.jhi.pl/en/articles/in-memory-of-jan-jagielski,2504 (letöltés ideje: 2025. március 5.).

de néha még mindig előjön ez az érzés. Például amikor felfedezel egy helyet, vagy elmész valahová, amit még nem hoztak rendbe, amit még nem ismertek el. Ma már rengeteg ember foglalkozik ezzel. Bizonyos értelemben üzlet is lett belőle. Nem akarom ezt a szót használni, de mégis ez történt: normalizálódott. Van állami finanszírozás, weboldalak, projektek, különféle programok, amik régen nem léteztek. Örülök, hogy része lehettem annak, hogy a zsidó örökség elismerést kapott. Sokan még mindig nagyon érzelmesen viszonyulnak ehhez, de én már nem. Az én érzelmeim nem a szentimentalizmusból fakadtak. Inkább abból, hogy valamit tettem, csináltam. De a helyek hatását még most is érzem.

K. É.: Akkoriban találkoztál Lalóval, Erdélyi Lajossal, aki a hetvenes évek végén készítette azt az egyedülálló fotóalbumot a romániai zsidó temetőkről?[16]

R. E. G.: Sosem találkoztam vele. A könyvet nagyon korán megkaptam, és azóta is megvan. Ez volt az egyik forrásom, amelyet akkoriban használtam, amikor helyeket kerestem. 2024 nyarán az öcsémmel, Sammel és az unokatestvérünkkel körbeautóztunk Romániában. Két-három hétig utaztunk az ország északi felében. És meglátogattuk azokat a helyeket, amelyeket korábbi utazásaimon én magam is lefotóztam. Különösen Piatra Neamțra (Karácsonkő) gondolok. Van ott egy régi zsidó temető és egy újabb temető. A régi temetőt 1991-ben én magam fényképeztem. Kiváló, élénk fényképeim vannak róla. Tavaly nyáron nem találtuk meg. Most már erdő van ott, és nem lehet bemenni. Nem csak arról van szó, hogy fű vagy indák nőnek ki – ha van udvarod, tudod, mi történik vele, ha akár egy évre is magára hagyod. A legtöbb zsidó temetőnél, ahol nincs közösség, senkit nem érdekel. Rădăuți-ban meglátogattuk a dédnagymamánk sírját; a mellette lévő sírkő erősen pusztul. És a temető azon részein, ahol korábban sokat sétáltam, most már nem lehet bemenni a növényzet miatt.

Az a szomorú, hogy nincs, aki gondoskodjon ezekről a helyekről. Az egyik legdrámaibb példa erre Siret (Szeretvásár).[17] Siret közvetlenül az ukrán határ mellett fekszik. Három temetője van. Az egyik Románia egyik legrégebbi temetője, nemzeti műemlék. Történelmi hely, de most

16 Erdélyi Lajos: *Régi zsidó temetők művészete.* Bukarest: Kriterion, 1980; Erdélyi Lajos: *Az élők háza.* Budapest: Héttorony, 1994.

17 https://jewish-heritage-europe.eu/2023/01/05/romania-siret-cemeteries/ (letöltés ideje: 2025. március 5.).

a buja növényzet miatt nehéz volt meglátogatni. Ugyanez a helyzet a középső temetővel is, ami fantasztikus, az egyik kedvenc temetőm. A faragások csodálatosak, de a burjánzás nagyon megnehezítette a sírkövek megtalálását. És a legújabb temetőt is benőtte a növényzet.

A sireti zsinagóga viszonylag jó állapotban van. De ellopták a kétszáz éves tóraszekrényt. Nyolc-kilenc éve elvitték egy izraeli banda tagjai, akik azt mondták a sireti zsidó közösségnek, hogy restaurálni fogják. Elvitték, és kicserélték. Nem javították meg, hanem egy másolatot tettek oda, ami nagyon silány volt. Julie Dawson amerikai történész jelezte nekem, hogy látta egy aukciós oldalon az eredetit. Írtam erről a *Jewish Heritage Europe*-ban 2019-ben,[18] a világ így értesült a történtekről. Még a bukaresti zsidó szövetség sem tudott róla. Hosszú, összetett nyomozás következett, és a bírósági ügyek öt évig tartottak Romániában és Izraelben, mire megoldódott az eset.[19] Most az eredeti tóraszekrény a Jad Vasemben van restaurálás alatt, és ott is marad. De az áltóraszekrény még mindig a sireti zsinagógában található. Tavaly még nem volt semmilyen írásos magyarázat, ami jelezte volna, hogy ez nem az igazi. Így a látogatók azt hihetik, hogy ez az eredeti. Siretben van egy új helytörténeti múzeum is. A múzeum igazgatója még soha nem járt a zsidó temetőkben. Velünk nézte meg először, és semmit nem tudott a tóraszekrény történetéről sem. Tragédia ez, vagy az élet része? Nem tudom. Van egy gyönyörű holokauszt-emlékmű a múzeumban, amelyen azoknak a nevei szerepelnek, akiket deportáltak. Mindenesetre a helyi tárgyi örökségről semmit sem tudnak az ott élők.

Néha még mindig elérzékenyülök vagy mérges leszek. A düh sokat hajtott az elején, mert 1990-ig senki nem írt ezekről a helyekről az útikönyvekben, mintha bármi, ami zsidó, jelentéktelen lett volna; semmi, elfelejtve. A zsidók már nem léteztek. Szóval kit érdekel, mit hagytak maguk után? Elmész egy városba, a 19. századi városháza és a 17. századi templom benne vannak a kalauzokban, de a 18. századi zsinagógáról nem esik szó. Mintha a zsidók nem számítottak volna. Ez pedig nagyon feldühített. És néha még most is érzem ezt a haragot.

---

18 https://jewish-heritage-europe.eu/2019/02/11/romania-ark-of-historic-synagogue-dismantled/ (letöltés ideje: 2025. március 5.).

19 https://jewish-heritage-europe.eu/2025/07/06/romania-update-siret-ark/ (letöltés ideje: 2025. március 5.).

P. D.: Van olyan történeted Magyarországgal kapcsolatban, ahol véletlenül derült ki egy titok? Találkoztál valaha olyan magyar zsidó történettel, tárggyal vagy személlyel, amit szándékosan eltitkoltak?

R. E. G.: Nos, elég, ha megnézed Magyarország zsidó lakosságát. A legtöbben eltitkolják a zsidó örökségüket. Baráti kapcsolatban álltam egy kiemelkedő szobrásszal, aki már majdnem húsz éve meghalt, Thury Leventével (1941–2007). Művészete a gólem köré épült. Csodálatos ember volt. Mindig azt mondta nekem: „Magyarországon arról lehet felismerni, hogy valaki zsidó, hogy mi van a könyvespolcán." És hozzátette: „Nem a vallásos könyvekre gondolok, hanem hogy milyen egyéb könyvek vannak ott." Valamennyire ez igaz is. Mindenki azt mondja, hogy Budapesten 100 000 zsidó él, de a legtöbbjüknek semmi köze a zsidósághoz. Tehát ez egyfajta titok. Azonban találkozol emberekkel, és ha beszélsz velük, folyton kiderül, hogy van valamilyen kapcsolatuk a zsidósággal.

Amikor 1990-ben Magyarországra mentem, béreltem egy szobát egy nőtől. Kiderült, hogy a nagymamája zsidó volt, de neki semmi köze nem volt a zsidósághoz. Az emberek a kommunizmus idején titokban tartották zsidóságukat. A legtöbben nem akarták, hogy bárki tudjon róla. Az egyik célja az 1990 után létrejött zsidó szervezeteknek éppen az volt, hogy felkutassák ezeket az embereket, és bevonják őket. De Budapesten, azt hiszem, az emberek többsége még mindig nincs kapcsolatban a zsidó gyökereivel. Aki zsidó származású, az legtöbbször magában tartja ezt, vagy már nem is tud róla. Szóval ezt titoknak lehet tekinteni.

Amikor elkezdtem ezt a munkát, majdnem minden, ami a zsidósághoz kötődött a posztkommunista országokban, titok volt. Néhány épület korábban zsinagóga volt, de mára iskolává, tűzoltóállomássá vagy más célra alakították át. Néhányukat visszaalakítják zsinagógává, hogy újra vallási célt szolgáljanak, vagy legalább emlékeztetnek az eredeti szerepükre. Táblákat is elhelyeznek, amelyek jelzik, mi volt ezeknek az épületeknek a korábbi funkciójuk, és ez is szükséges. Egy nagyon drámai példát mondok: Ausztriában, Hohenems városában, ahol ma már zsidó múzeum található, a helyi zsinagóga túlélte a háborút, de az 1950-es évek közepén tűzoltóállomássá alakították át[20] – ez egy nagyon cinikus módja volt annak, hogy egy zsinagógát más célra használjanak.

20 https://www.jm-hohenems.at/en/jewish-quarter/synagoge (letöltés ideje: 2025. március 5.).

Emlékszem, talán a polgármester neve Amann volt.[21] A tűzoltóállomás előtt egy tábla jelezte, hogy az épületet 1954-ben építették, de azt nem írták oda, mi volt előtte. Amikor a múzeum a 90-es évek végén létrejött, a város egyik célja az volt, hogy helyreállítsák a zsinagógát. Ma már nem tűzoltóállomás, nem is a múzeum része, hanem kulturális tér. Van benne egy kiállítás egy nagy kántorról, Salomon Sulzerről, aki Hohenemsből származott.[22]

Magyarországon sok zsinagóga romos állapotban volt, és helyreállították őket. A kedvencem a kőszegi zsinagóga. Bármit, ami elhagyatottan pusztult el, és amit semmibe vettek, ha nem is titok, rejtett bűntudat övezi. Amikor először jártam Kőszegen 1990 vagy 1991 körül, be lehetett menni, és látni lehetett a mennyezet gyönyörű díszítésének töredékeit. Fennmaradt köztük a zsinagóga építését finanszírozó, Kőszegen született filantróp, a nemesített zsidó Philip (Fülöp) Schey von Koromla (1798–1881) dedikációja is. Évekig húzódott a harc a zsinagóga renoválásáért, végül néhány éve teljesen helyreállították. Jelenleg egy Scheynek szentelt kiállítás is van benne.[23] Ma már a város egyik büszkesége, kulturális célokra használják, és visszakapta történelmét. Ez is egy titok visszafordítása.

A Mád északkeleti részén álló zsinagógával ugyanez a helyzet. Először romos volt, majd helyreállították. Ha tovább megyünk, Bodrogkeresztúron, ahol Reb Sájele Steiner sírja található, ma egy egész haszid falu van, ami saját titkokat hoz létre. Igen, titkokat, mert ki tud behatolni ebbe az ultraortodox világba? Valaha ez egy tipikus falu volt, volt benne egy korábbi zsinagóga és a dombon egy zsidó temető. Ma viszont olyan, mint egy mini Uman, tele haszidokkal és kóser szolgáltatásokkal. Ez titkokat teremt, mert teljesen elszigetelt a hagyományos helyi magyar közegtől.

Egy másik, Magyarországon kialakuló titokforrás a Mazsihisz és az ESJF (European Jewish Cemeteries Initiative)[24] közös kampánya az eldugott temetők bekerítésére. Néhány kerítés egyszerűen egy magas, betonlapokból álló fal, amely teljesen körülveszi a temetőt. Ezek a temetők eredetileg is titkok voltak a faluban: rejtélyes kövek, titokzatos írások,

---

21 https://de.wikipedia.org/wiki/Otto_Amann_(Politiker) (letöltés ideje: 2025. március 5.). Utalás Hámánra.

22 https://www.jewishencyclopedia.com/articles/14109-sulzer-salomon (letöltés ideje: 2025. március 5.).

23 https://www.nyugat.hu/cikk/felujitottak_a_koszegi_zsinagogat_es_orom_ranezni (letöltés ideje: 2025. március 5.).

24 https://www.esjf-cemeteries.org/ (letöltés ideje: 2025. március 5.).

eltűnt emberek nyomai. Néhányat most teljesen elzártak ezekkel a betonfalakkal, ami még misztikusabbá teszi a temetőket, mert elválasztja őket a kortárs társadalom valóságától. Láttam ilyet Tarcalon: régen be lehetett menni, bár benőtte a növényzet, most viszont egy nagy fal veszi körül. Amikor legutóbb ott jártam, egy idős hölgy, akinek korábban kulcsa volt, azt mondta, már nem kaphat kulcsot. Néhány helyen kóddal zárják a kaput, de a kód héber, tehát tudni kell héberül. Így új titkok jönnek létre: a titok ott volt, és most új típusú titkok is keletkeznek, amelyek újra titkos hellyé teszik ezeket a temetőket. Nem szeretem a nagy falakat, amelyek gettósítják a zsidó történelmet, a temetőt, elzárják a zsidókat az élet normális áramlásától. A vaskerítés jó, mert átlátható. A betonfal a legolcsóbb és legegyszerűbb megoldás. Néhány kerítés, amit az ESJF épít, szép és jól sikerült. De legutóbb meg is kérdeztem: miért falakat építenek? Azt mondták, Magyarországon a Mazsihisz ragaszkodik hozzá. Szerintem ez kontraproduktív: öngettósítás, egyben romboló hatású.

Ugyanakkor a titkok fel is tárulnak: temetőkben és zsinagógákban végzett kutatások mutatják meg ezeket a helyeket. Például Varsóban, az Okopowa utcai temetőben jelentős kormányzati támogatással folynak helyreállítási munkák. Régészeti feltárást is végeznek, mindig rabbinikus felügyelet alatt. Néhány nem invazív módszerrel az eredeti utak nyomaira bukkantak. A Bródno-temetőben megtalálták az ohel helyét.[25] Tehát ezek a titkok épp előkerülnek: a modern technológia és kutatás fényt derít rájuk. A gettó területén az 1943-as felkelés során lerombolt épületek alapjait találták meg. A régészet és a nem invazív technológia rengeteg új információt hoz. A technológia általában is nagyban segít. De még mindig sok titok van. Az emberek maguk is rejtegetnek titkokat.

P. D.: Hogyan változott az értelmezésed a „virtuálisan zsidó” fogalmáról az elmúlt két évtizedben?

R. E. G.: Ez a könyv abból a jelentésből nőtt ki, amelyet az American Jewish Committee számára írtam *Filling the Jewish Space in Europe* címmel. A történész Diana Pinto eredeti koncepcióján alapult. Ő alkotta meg a „zsidó tér” kifejezést.[26] Az eredeti fókusz, vagy ahogy ő eredetileg megfogalmazta, az volt, hogy Európában létezik egy zsidó

25 https://jewish-heritage-europe.eu/2025/04/01/poland-brodno-hall/ (letöltés ideje: 2025. március 5.).

26 https://web.archive.org/web/20110606065636/http:/www.jpr.org.uk/Reports/CS_Reports/PP_no_1_1996/index.htm (letöltés ideje: 2025. március 5.).

tér, függetlenül attól, hogy vannak-e ott zsidók, vagy sem. Amit a 90-es évek első felében megfigyeltem, az az volt, hogy a nem zsidó emberek olyan tevékenységeket folytattak, amelyeket normál esetben a zsidók végeztek volna, ha Európában élnek, olyan helyeken, ahol a zsidókat főként meggyilkolták vagy elűzték. Ilyen tevékenységek például a zsidó zene játszása, zsidó tanulmányi kurzusok, zsidó múzeumok, zsidó témákkal foglalkozó művészek, és így tovább. Ennek része volt, amit én zsidó régészetnek neveztem, ami a zsidó örökségi helyszínek újrafelfedezését és dokumentálását jelentette. Ezt a kommunista időszakban és még utána is sokszor nem zsidó emberek végezték. Például Arno Pařík, Jiří Fiedler és Jan Jagielski nem voltak zsidók. Tehát a koncepció az volt, hogy azok, akik átveszik ezeket a tevékenységeket, „virtuális zsidók", akik nem zsidó módon valósítják meg vagy ölelik fel a zsidó kultúrát, és érdeklődnek iránta.

A technológia bizonyos értelemben megváltoztatta a „virtuális" definícióját, és azt is, hogy mi számít virtuálisnak, és mi valósnak. Az emberek könnyebben kapcsolódhatnak egymáshoz, és bizonyos helyeken sokkal normálisabbá váltak ezek a tevékenységek. Például a zenei világot tekintve: amikor a *Virtually Jewish*t írtam, még nem volt YouTube és közösségi média. Ma a klezmerzenészek online tanulhatnak, és együtt is dolgozhatnak. A virtuális és a valós határa soha nem volt ennyire elmosódott.

Mindenesetre ebben a zsidó értelemben, az eredeti „virtuális zsidó" koncepció szerint sok minden még mindig zajlik. Vannak csodálatos zsidó tanulmányi programok, amelyek főként nem zsidó diákoknak szólnak, vagy nem zsidó tudósok irányítják őket. A zsidó múzeumokban is sokszor nem zsidó igazgatók, kutatók és közönség van jelen. Ugyanakkor sokkal több élő zsidó interakció van, mert ez normalizálódott. Ennek egyik oka az internet és az online kapcsolatok terjedése.

K. É.: Szeretném megkérdezni, hogy a „virtuális zsidó tér" koncepcióját össze lehet-e kapcsolni Pinto zsidó térről vallott elméletével – de kritikus perspektívából. Sok mai tér létezik fizikailag és virtuálisan is, de élő zsidó közösségek nélkül. Ez vajon nem teremt paradoxont: zsidó jelenlét zsidók nélkül, ami a kulturális örökséget turizmussá alakítja?

R. E. G.: Nem, ez más kategória. A turizmus az turizmus. Ha Salzburgba mész, láthatod, hogyan lett Mozart „virtualizált". Amit korábban írtam, azt én új autenticitásnak nevezem. Az emberek teremtenek valamit,

nem pedig újraalkotnak. A holokauszt megtörtént. A szovjet típusú kommunizmus megtörtént. Sok helyen már nem élnek zsidók. Ez tény. De a történelem ott van. És kis, néha nem is annyira kicsi zsidó közösségek ma is élnek bizonyos helyeken. De nem feltétlenül úgy élnek, mint a háború előtti vagy holokauszt előtti zsidók. Krakkót én például nem tekintem, mint egyesek, „zsidó Disneylandnek". Ha Kazimierzbe mész, a mai helyek többsége nem kapcsolódik semmihez, ami zsidó. Amikor ott fellendült a turizmus, a legtöbb helynek még volt zsidó vonatkozása. De ami ma Szerokában van, az új kóser hely. Valódi zsidók. És persze, van egy krakkói zsidó közösség is, amely erősen fragmentált és belső konfliktusokkal terhelt. De Kazimierz fő tevékenységeinek többsége ma már megint nem kapcsolódik a zsidósághoz; inkább egy érdekes, trendi városrész.

Amikor a turizmus kialakult, Kazimierzben több zsidó kávézó volt, és a zsidó összetevő tette különlegessé, ami még ma is részben így van. Az Arielhez hasonló, turistákra építő éttermek mellett például a Klezmer-Hois nem pusztán egy vendéglátóhely zsidó stílusú étlappal, hanem tágabb zsidó kulturális funkciót is betölt. Van egy zsidó kiadó, amely kiváló könyveket jelentet meg, és működtet egy jól felszerelt zsidó könyvesboltot. A Galíciai Múzeum kiváló oktatási programokkal és könyvesbolttal rendelkezik. Ott van a régi zsinagóga, amely hamarosan átalakítja a fő kiállítását narratív történeti tárlattá. A Zsidó Közösségi Központ (JCC) szintén kínál oktatási programokat és minden mást.

Mindez azt jelenti, hogy Krakkóban új zsidóság jött létre. Ez teremtés, nem újraalkotás. Ami ott van, az nem olyan, mint 1939 előtt volt. Tehát ez egy új autenticitás. Minden autentikus. Ugyanez igaz más helyeken is. Beszéltünk Bodrogkeresztúrról: az talán közelíti, milyen volt a háború előtt, de nem teljesen, mert a látogatók ma autóval érkeznek, és másképp lépnek kapcsolatba az emberekkel. Repülnek Magyarországra, nem gyalog zarándokolnak. Ha akarnak, Mádra is elmehetnek, ahol a volt jesiva épületében szép szállás van. Mindegyik teremtés, nem újraalkotás. Nem gondolom, hogy virtuálisak lennének. Legfeljebb abban az értelemben, hogy a virtuális zsidóknak lehet közük hozzájuk. De új gondolkodásmódok jönnek létre a zsidó identitásról. És ezen a komplex területen más, szűkebb kategóriák is léteznek, mint zsidó közösség, zsinagóga, istentiszteletek és kóserság.

Prágában például a tömegturizmus egyik napról a másikra alakult ki. Amint leomlott a fal, milliók érkeztek. Krakkóban ez időbe telt. Emlék-

szem, 1992-ben teljesen elárasztották Prága zsidó negyedét a turisták. Ma Krakkóban, ha a Rynekre mész, a tömegturizmus szörnyű. Sajnos ez az élet része. A zsidó negyedeket és a zsidó történelmet sok szempontból ugyanúgy kezelik, mint a város többi részét. Nagy támogatója vagyok a zsidóörökség-turizmusnak. Miért ne? Ez is része a történelemnek. De minden turizmus esetében van egy módja annak, hogy a történelmet bemutassák, tanítsák, és hogy az emberek kapcsolatba lépjenek a helyszínekkel. Van, ami borzasztó, és van, ami jó. De bizonyos helyeken valahogy normalizálódik. Prágában ez történt 1990 óta, próbálnak kitalálni egy rendszert. Budapesten a Zsidó Múzeum belépődíját olyan magasra emelték, hogy a helyiek nem engedhetik meg maguknak, hogy felkeressék. Prágában hasonló a helyzet. Ki megy oda? Ez rövidlátó stratégia. De aztán ott vannak például az Európai Zsidó Kultúra Napjai, amelyek a helyi közönséget célozzák, ami elengedhetetlen. Összességében tehát nem újraalkotunk, hanem teremtünk. És ami itt történik, az új autenticitások, új valóságok létrehozása. Hogyan definiáljuk az autentikusságot? Mert amikor az emberek visszatekintenek, erre fognak visszanézni, ha van értelme.

A zsinagógaépületek önmagukban nem szentek. Olyan országokban vagy helyeken, ahol a zsidókkal nem történt semmi, mint New York vagy London, átalakíthatók ezek az épületek. A holokauszt helyszínein azonban szentté váltak, mert emlékművek is egyben. Túlélők, akárcsak az emberek, ezért más jelentőséggel és szimbolikával bírnak. Másutt a zsinagógák átalakulnak. Ha a zsidók elköltöznek, a zsinagógák új funkciót kaphatnak. Tagja vagyok a Future for Religious Heritage nevű szervezetnek.[27] Kezdetben a kihasználatlan templomokkal foglalkoztak, mert a keresztény közösségek már nem járnak templomba. Európa-szerte több ezer kihasználatlan templom van, az Egyesült Királyságban, Hollandiában, Dániában. A kérdés az, mi legyen ezekkel az épületekkel, amelyek néha a város legnagyobb épületei. Most a szervezet kiterjesztette a fókuszát a zsidó, sőt a muszlim épített örökségre is. Sok probléma és kihívás hasonló. De mindig hangsúlyozom, hogy az európai kontinens zsinagógájának üresen hagyása és pusztulása szándékos rombolás eredménye. Ezzel szemben a keresztény templomok esetében nem szándékos rombolásról van szó, hanem a közösségek fogyásáról vagy elvándorlásáról.

27 https://www.frh-europe.org/ (letöltés ideje: 2025. március 5.).

K. É.: A beszélgetés végén egy utolsó kérdés: vajon szükségünk van még titkokra? A zsidó örökség kontextusában vannak titkok, amelyeket meg kell tartanunk?

R. E. G.: Nos, a külső szemlélők számára szinte minden zsidó dolog titok, rejtély. Nehéz. Ha tudsz róla, magától értetődőnek veszed. Ha nem tudsz róla, titoknak tűnik. Ez mindig így marad. Megpróbáljuk elmagyarázni és bemutatni a történelmet. De számomra a haszid élet mindvégig titok maradt. Néztem a *Shtisel* című sorozatot a tévében, és a viselkedésük idegen számomra, és ők is idegen szemmel néznek rám. Egyes haredi zsidók szerint nem vagyok zsidó, és amikor látom az Umanban készített képek tömegét, az egy másik világ. Párhuzamos univerzum. Ha ez egy másik világ nekünk, zsidóknak, gondolj csak bele, milyen lehet a nem zsidóknak. A titkok elkerülhetetlenek. Bár azt hisszük, tudunk gondolatot olvasni, senki sem képes rá. Ami a fejedben van, hacsak nem mondod ki hangosan, titok. És a titkok elkerülhetetlenek – látható részei az emberiségnek.

A kóserság számomra valami, amit nem tartok be, és nem tudom magam rávenni. Ismerőseim között vannak, akik kóser módon élnek. Rendben van, tartsák be. De a gondolkodásmódjuk titok, mert én nem tudok belehelyezkedni. Ugyanez más dolgokra is igaz: a zsinagógai szolgálatok, a héber nyelv – nem tudok héberül. Sok ember számára még mindig titkos nyelv. A zsidóságban és az örökségben továbbra is vannak elkerülhetetlen titkok. És az is számít, melyik csoporthoz tartozol. Mindenkinek van titka valaki előtt. Az épületek is rejtenek titkokat, az biztos. Van egy Facebook-csoport, Buildings Tell Tales (Az épületek mesélnek),[28] a történetek, amiket mesélnek, amíg be nem lépsz az ajtón, titokban maradnak, belül.

P. D.: Ha egyetlen tanácsot adhatnál a következő generáció kutatóinak és kulturális szakembereinek, akik a zsidó örökséggel foglalkoznak, mi lenne az?

R. E. G.: Csak csináljátok tovább. Ne hagyjátok abba az antiszemitizmus miatt. Nem akarok politizálni, de remélem, hogy a jelenlegi légkör nem állítja meg az embereket a zsidó örökség felfedezésében és tanulmányozásában. A zsidók Európában nem izraeliek, Európa nem Izrael, és a zsidóknak Európában kétezer éves történelmük van. A zsidók nem csak

28 https://www.facebook.com/buildingstelltales (letöltés ideje: 2025. március 5.).

üldögéltek Közép-Európában kétezer éven át a holokausztig. Volt életük – és van életük. Ezért a holokauszt-emlékműveknél mindig igyekszem azokat kiemelni vagy bemutatni, amelyek neveket is tartalmaznak, mert minden név nem csupán egy személyt jelent, hanem zsidó generációkat. Azt szeretném, ha az emberek a zsidó életre koncentrálnának. Ez visszanyúlik a múltba, és tovább folytatódik. Ne veszítsétek el a lendületet, mert sok minden történik.

A zsidó temetők jelentősek, mert a sírfeliratok mesélik el a történelmet. Nagyon támogatom nemcsak a temetők fenntartását, hanem a feliratok és fényképek digitalizálását és dokumentálását is, mert ezek egyének és generációik történetét őrzik. Volt egy szólás a főiskolai éveimben: „Keep on trucking" – csak menj tovább, folytasd, menj mélyebbre, ami szerintem zajlik is manapság. Amikor elkezdtem dolgozni, nem voltak ilyen kutatási programok. Nagyon kevés történt, néhány egyéni kezdeményezést leszámítva. Most azonban annyi minden van. Bárcsak folytatódna.